

Zdenko Čepič

POVOJNI BEG Z ZEMLJE

(Notranje migracije v Sloveniji 1945—1960)

Referat na 25. zborovanju slovenskih zgodovinarjev v Murski Soboti 1. oktobra 1990.

Na povojne notranje migracije, to je na selitve prebivalstva v okviru Slovenije, je treba gledati kot na celovit družbeni proces. Razumeti ga je potrebno kot proces, pri katerem gre na eni strani za selitve na določenem teritoriju — za prostorsko gibljivost prebivalstva in posameznikov. To so selitve v pravem pomenu besede, proučuje in pojasnjuje pa jih statistika oziroma demografija, pa tudi geografija. Na drugi strani pa je treba migracije, zlasti notranje, takšne kot so bile po vojni pri nas, razumeti tudi kot družbeno gibljivost. Pri tem gre za spremembo socialno ekonomske strukture prebivalstva oziroma za spremembo proizvodne dejavnosti. Sociološko razumljeno je migrant namreč »oseba, ki je s svojo selitvijo raztrgala osnovne družbene (zlasti delovne, kulturne itd.) vezi, ki so jo vezale na določeno okolje ter se vključila s svojo preselitvijo v drugo, po navadi tuje (v odnosu do prejšnjega) okolje.«¹ Notranje migracije po vojni je torej mogoče obravnavati kot selitve iz kraja v kraj, iz območja na drugo območje, pri čemer je potrebno razlikovati med stalnimi in začasnimi migracijami. Upoštevati velja tudi dejstvo, da je vsako ugotavljanje selitev potrebno gledati kot proces, v katerem je na eni strani odselitev iz kraja ali območja, na drugi pa preselitev. Pri selitvah je treba torej gledati na smeri selitev, od kod se ljudje preseljujejo in kam, na obseg, strukturo, kdo se seli in zakaj.

Na prva vprašanja daje odgovor predvsem statistika, pa tudi geografija na osnovi statističnih virov, od popisov prebivalstva, preko ugotavljanja in preračunavanja naravnega prirastka, pa do registra stalnega prebivalstva. Ta je bil uveden v Sloveniji leta 1953 na podlagi uredbe republiškega izvršnega sveta. Register so vodili občinski ljudski odbori za svoje območje, vsaka oseba pa je morala javiti temu organu spremembo svojega stalnega bivališča.² S tem registrom je bilo ob vseh metodoloških problemih, nastalih zaradi spreminjanja območij občin in njihovega števila, mogoče napraviti prvi podrobnejši pregled selitev, od kod in kam, kdo se seli, posredno pa tudi, zakaj se seli. Na osnovi registra stalnega prebivalstva je bilo sicer mogoče ugotavljati selitve iz okolišev oziroma upravno teritorialnih enot, občin in okrajev, ne pa tudi iz posameznih naselij, vasi in mest. Tovrstnih selitev pa ne pojasnjuje podrobno niti popis prebivalstva, niti register stalnega prebivalstva. Kljub vsem metodološkim problemom v zvezi z ugotavljanjem selitev na podlagi registra pa je mogoče vseeno ugotavljati selitvene tokove, obsege pa tudi dinamiko selitev. Za čas pred uvedbo registra, od konca vojne do leta 1953, pa ni niti tovrstnega statističnega vira, kar v veliki meri otežuje ugotavljanje notranjih migracij v tem obdobju.

Vsekakor je pri proučevanju notranjih migracij v Sloveniji v prvih petnajstih letih po koncu druge svetovne vojne nujen interdisciplinaren pristop. S »klasično« metodo zgodovinopisja tega vprašanja ni mogoče obdelati, saj nam primanjkuje arhivskih virov. Zgodovinopisje se mora, kar se tiče stvarnih podatkov selitev, nasloniti na izsledke statistike oziroma demografije in geografije. Drugo pa je vprašanje ugotavljanja vzrokov za premike prebivalstva in

¹ Dolfe Vogeltnik: Selitveni tokovi, 1. zvezek. Ljubljana 1969, str. 10.

² UL LRS, 9—34/1. 4. 1953.

posameznikov. Ti pa imajo prej kot slej zasnovo v določenem zgodovinskem obdobju, v družbeni situaciji tistega časa. Migracije se namreč dogajajo v prostoru in času, pri čemer obstaja med njima vzajemna odvisnost.

* * *

Zadnjih sto let slovenske zgodovine lahko upravičeno imenujemo tudi dobo migracij, Slovenijo pa deželo migracij. Migracije, ki so se do konca druge svetovne vojne kazale predvsem kot emigracije, izseljevanje iz slovenskih dežel, so imele skupni imenovalec. To so bili v prvi vrsti ekonomski razlogi, ki so silili slovenskega človeka, da je šel s trebuhom za kruhom. To je bilo klasično izseljevanje v tujino, bodisi v Evropi ali pa v čezmorske dežele.

Za migracije v Sloveniji v prvih petnajstih letih po koncu druge svetovne vojne je značilno, da so bile predvsem notranje, za razliko od prejšnjih, ki so bile usmerjene navzven, v izseljevanje iz slovenskega ozemlja. Povojne notranje migracije so povzročile hitro in močno spremembo socialno ekonomske strukture prebivalstva. Izrazito je padlo število kmečkega prebivalstva, povečalo pa se je število tistih, ki so delali v neagrarnih dejavnostih. Kmečko prebivalstvo je v tridesetih letih, od zadnjega predvojnega popisa prebivalstva leta 1931, do 1961, padlo za skoraj 30 % v deležu vsega prebivalstva. Od popisa do popisa je delež kmečkega prebivalstva Slovenije padal za okoli 10 %. Leta 1931 je bilo, preračunano na ozemlje današnje Slovenije, 58,8 % kmečkega prebivalstva, ob prvem povojnem popisu, tudi preračunano na sedanje ozemeljsko stanje, 48,9 %, leta 1953 41,1 % in leta 1961 31,6 %. Število prebivalstva je raslo, medtem ko je število kmečkega prebivalstva padalo hitreje od rasti celotnega prebivalstva.³

Tabela 1: Delež kmečkega prebivalstva 1931—1961 (preračunano na ozemlje LR Slovenije, po popisih prebivalstva 1931, 1948, 1953 in po registru stalnega prebivalstva 1961)

Leta	Skupno prebival.	Indeks	Kmečko prebival.	Indeks	Kmečkega prebival. (%)
1931	1,385.220	100	814.644	100	58,8
1948	1,439.800	104	704.111	86	48,9
1953	1,504.427	108	618.074	75	41,1
1961	1,585.223	114	500.153	61	31,6

Zivko Šifrer: Demografski razvoj kmečkega prebivalstva v Sloveniji. Prikazi in študije, VIII, 1962, 10—11.

Kot ugotavlja Šifrer, je padec števila kmečkega prebivalstva v sedemnajstih letih, od zadnjega predvojnega do prvega povojnega popisa prebivalstva (110.533 oseb), šel na račun vojnih izgub, predvsem pa sprememb dejavnosti, torej zapuščanja kmetijstva in zaposlovanja v neagrarni proizvodnji, v prvi vrsti v industriji. To je še bolj značilno za obdobje šestih let med popisoma 1948 in 1953, ko je kmečko prebivalstvo padlo za 85.937 oseb. V teh letih je bil letni padec povprečno 14.300 oseb, kar je največje letno povprečno padanje. V obdobju 1953—1961 je bil padec manjši, saj je letno padlo število kmečkega prebivalstva za 13.100. Ker v tem času skoraj ni bilo zunanjih migracij, je ta padec deleža kmečkega prebivalstva šel v prvi vrsti na račun spreminjanja dejavnosti, torej zaposlovanja izven kmetijstva, predvsem v sekundarnem sektorju oziroma v industriji. Spreminjanje deleža kmečkega prebivalstva pa je bil prostorsko različen, odvisno od stopnje industrializacije posameznega ob-

³ Zivko Šifrer: Demografski razvoj kmečkega prebivalstva v Sloveniji. Prikazi in študije, VIII, 1962, 10—11.

močja. Tako so ozki pasovi okoli industrijskih krajev beležili 15 % ali še manj kmečkega prebivalstva.

Povojne notranje migracije v Sloveniji so bile pogojene predvsem z industrializacijo. Z njo je bil obeležen razvoj prvega desetletja. Industrializaciji, ki je bila bolj kot ozko ekonomska kategorija razumljena politično, sinonim za graditev socializma, je bilo bolj ali manj podrejeno vse gospodarsko, pa tudi politično in kulturno življenje. Komplementaren družbeni proces povojni industrializaciji je bila deagrarizacija in urbanizacija. Ti procesi so povzročili močno migracijsko gibanje in to tako v prostorskem kot tudi v smislu družbene gibljivosti, torej spreminjanja socialno ekonomske strukture in proizvodne dejavnosti prebivalstva. Za povojni razvoj v Sloveniji, kar se tiče migracij, lahko upravičeno sodimo, da je šlo za nadaljevanje procesa, znanega iz slovenske zgodovine zadnjih sto let — za »beg z dežele« ali bolj natančno: za »beg z zemlje« oziroma »od zemlje«. Kot v prejšnjih obdobjih, pred prvo svetovno vojno in v času med vojnami, je tudi ta »beg«, ki je imel značaj eksodusa kmetov, bil povzročen z ekonomskimi razlogi. Razlika je v tem, da se je ta ruralni eksodus odvijal v tem obdobju v mejah Slovenije.

Notranje migracije po vojni so v Sloveniji v resnici predstavljale proces deagrarizacije, ker je šlo v prvi vrsti za gibanje prebivalstva v smeri vas — mesto, za zaposlovanje v neagrarne dejavnosti, prvenstveno v industriji. Zanje je značilna tako prostorska, demografsko razumljena mobilnost, kot tudi socialna, to je spreminjanje socialne strukture oziroma poklicne dejavnosti v Sloveniji. Socialna mobilnost, deagrarizacija je bila večja kot prostorska, saj je bil proces urbanizacije, preseljevanje in naseljevanje v mesta, počasnejši. »Beg z zemlje« je bil hitrejši kot »beg iz vasi«.

* * *

V zvezi z ekonomskimi činitelji povojnih notranjih migracij in deagrarizacije je potrebno upoštevati dejstvo, da je bilo ekonomsko življenje pod močno, če ne celo prevladujočo vlogo državno institucionalnih, to je političnih dejavnikov. Ti so ekonomsko politiko zasnovali v smislu takó imenovane »prvotne socialistične akumulacije«, sistema, v katerem je kmetijstvo predstavljalo vir akumulacije za industrializacijo, vas oziroma njeni prebivalci pa vir delovne sile za industrijo.

Tako zasnovana ekonomska politika je povzročila množično preseljevanje iz kmetijske dejavnosti v industrijo, pri čemer pa ni vedno šlo za prostovoljno odločitev posameznika. V načrtnem gospodarstvu so bile načrtovane tudi potrebe po delovni sili, kar se je odražalo v praksi tako, da je določeno število delavcev moralo biti zagotovljeno. Znani so primeri, ko se posameznik po demobilizaciji iz Jugoslovanske armade ni mogel vrniti domov na kmetijo, kajti poslan je bil s strani organov oblasti na delo v tovarno. V prvih povojnih letih, v obdobju petletke, niso bile notranje migracije v smeri vas — mesto in deagrarizacija vedno spontan proces. Kolikor pa je to vseeno bil, pa so nanj imeli močan, celo odločujoč vpliv politični dejavniki.

Politično zasnovani dejavniki so imeli ekonomsko pogojene razlage, vendar so bili tudi ti politično oziroma v veliki meri ideološko obarvani. Proces industrializacije se je enačil z gradnjo socialističnih odnosov. Industrializacija je imela na eni strani povsem oprijemljiv, materialni namen — razvoj industrije, predvsem težke. Na drugi strani pa je imela tudi političen namen — številčno krepiti delavski razred kot osnovo politične oblasti. Hkrati pa je imela ekonomska politika, izvajana po načelu »prvotne socialistične akumulacije«, namen uničiti individualnega kmetijskega proizvajalca kot družbeni razred. Pri tem se je oblast posluževala različnih ukrepov in metod, večkrat prisilnih in grobih. To je prepričalo marsikoga na vasi, zlasti mlajše, da v kmetijski dejavnosti,

zvezani z vsemi težavami, od težkega dela na zemlji, odvisnega od vremena, do razvrstitvenja tega dela, zvezanega z dodatnimi posegi s strani oblasti, niso videli veliko možnosti. Raje so odšli na delo v tovarno.

Upoštevajoč posledice ekonomskega in političnega činitelja za »beg z zemlje« je potrebno za vzrok povojne eksplozivne deagrariizacije upoštevati tudi socialno-psihološki moment, povezan z razpadanjem nekaterih tradicionalnih kmetovih vrednot. To je bila predvsem zemlja, zemljiška posest, za ohranitev katere je bil pripravljen storiti domala vse — se zadolževati, hoditi na dnino ali na sezonska dela itd. Z revolucijo in povojnim razvojem, obeleženim z močnim ekonomskim pritiskom na kmeta, so se njegove temeljne vrednostne kategorije spremenile. »Mit zemlje« je zamenjal »mit delovnega odnosa«⁴ in iz nje ga izhajajoče ugodnosti. Med temi so imele v prvih povojnih letih pomembno vlogo karte garantirane preskrbe, socialno zavarovanje, pa tudi otroški dodatek. Ta je na primer predstavljal leta 1954 kar 1/4 proračuna delavske družine.⁵ Podatki iz začetka šestdesetih let, pridobljeni z anketo, kažejo, da je bil življenjski standard tistih, ki so odšli na delo v neagrarne dejavnosti, hkrati pa so še obdelovali zemljo, višji od kmetovega. Osnovo za to so ustvarjali zunaj kmetijstva. Nekmetijski zaslužek je presegal kmetijskega za 37 %.⁶ Pri tem pa velja upoštevati tudi moment razvrstitvenja kmetovega dela, ki se je kazal skozi politiko cen kmetijskih pridelkov v odnosu do industrijskih izdelkov, torej skozi »škarje cen«. To velja predvsem za prva povojna leta, v času petletke in zajamčene preskrbe na osnovi vezanih cen.

Za razliko od deagrariizacije, ki se je odvijala v času pred drugo svetovno vojno pri nas, je imel povojni proces deagrariizacije sicer tudi ekonomske razloge, katerim pa so poseben značaj dajali institucionalno politični činitelji. Ti so deagrariizacijo v resnici pospeševali. Na eni strani s povpraševanjem po delovni sili za potrebe industrializacije, pa tudi z namenom, formirati delavstvo kot razred, torej za politični subjekt, na drugi pa s političnim oziroma idejnim ter stvarnim odnosom do zasebnega individualnega kmetijskega proizvajalca. Pred vojno je bil tempo oziroma intenzivnost deagrariizacije »naraven«, pospešen v času gospodarske krize v prvi polovici tridesetih let, ko se je priliv delovne sile iz vasi povečal.⁷ Vzrok za to je bila ekonomska nuja posameznika, da se je zaposlil izven agrarne dejavnosti, za razliko od povojnega obdobja, ko je šlo tudi pri zaposlovanju za državno oblastno zastavljen načrt. Po vojni tudi ni deloval trg delovne sile na osnovi ponudbe in povpraševanja, saj je šlo pri politiki zaposlovanja za institucionalno politična vprašanja in tem ustrezne ukrepe. Kar se tiče povojnih notranjih migracij je zato mogoče soditi, da je šlo za umetno pospeševano intenzivnost procesa deagrariizacije, odvisnega od industrializacije. To velja zlasti za čas petletke, ko je bilo zaposlovanje ekstenzivno. Gradnja industrijskih objektov je sprva zahtevala veliko število nekvalificirane delovne sile. Delovna sila je takrat rasla več kot enkrat hitreje od rasti proizvodnje; v letu 1949 se je proizvodnja glede na stanje ob začetku izvajanja petletke povečala za 39 %, delovna sila pa za 87 %.⁸ Po tem letu se je takšno razmerje med proizvodnjo in delovno silo skoraj izenačilo, pa tudi kazala se je potreba po večjem zaposlovanju kvalificiranih delavcev.

V prvem povojnem obdobju je bilo zaposlovanje v nekmetijskih dejavnostih, prvenstveno v industriji, v mnogočem usmerjan, nadzorovan in s strani državne oblasti pospeševan proces. Ponekod je šlo kar za pravi »lov« na delovno silo za potrebe industrializacije. Politični in upravni organi so bili zadolženi za pridobivanje delovne sile, katere je bolj ali manj ves čas primanjkovalo.

⁴ Vlado Puljiz: Eksodus poljoprivrednika. Zagreb 1977, str. 102.

⁵ M. Rendulić: Stanovništvo, emigracija i zaposlenost u Hrvatskoj. Zagreb 1971, str. 22.

⁶ Jože Levstik: Polproletariat pri nas. Teorija in praksa, III, 1968, 3, str. 375.

⁷ Nikola Vučo: Migracije seljaštva u gradove za vreme ekonomske krize 1930—1934. u Jugoslaviji. Jugoslovenski istorijski časopis, 1975, 1—2.

⁸ Vasilije Spero: Razvitak industrije FNRJ. Rad, Beograd 1953, str. 40.

Problematika delovne sile je bila zato razumljena kot eno osrednjih vprašanj petletke in je imela močan političen prizvok. O tem so razpravljali najvišji politični forumi, na primer politbiro CK KPS, ki je mobilizacijo nove delovne sile povezoval s politiko delitve kart, odkupa, delitve bonov vezane trgovine. Pomladi leta 1949 so na seji tega organa ugotovili, da bo »potrebno novo mobilizirati še 16.000 delavcev, kar je možno, če zaostrimo politiko delitve kart, eventualno ostrejši odkup, ostrejši kriterij za dodelitev bonov.«⁹

Delovna sila in zaposlovanje ter v zvezi s tem vprašanje preskrbe prebivalstva in stanovanj v mestih in industrijskih centrih je za oblast predstavljala resen ekonomsko političen problem. Ta se je pokazal še bolj v začetku petdesetih let, ko je izvajanje petletke zaradi odpovedi ekonomskega sodelovanja s strani držav sovjetskega bloka zašlo v težave. Na vzajemnost vprašanja rasti delovne sile v neagrarnih dejavnostih, predvsem v industriji, in preskrbe le-te, je opozarjal Boris Kidrič, predsednik gospodarskega sveta in vodilni snovalec in voditelj jugoslovanske gospodarske politike, ki je v ekstenzivnem zaposlovanju videl politično napačno potezo, »ker smo izgubljali izpred oči notranjo povezanost tega vprašanja (zaposlovanja — op. Z. Č.) s problemi prehrane mestnega in industrijskega prebivalstva, stanovanjskega fonda ter ekonomsko družbenega stanja naše kmetijske produkcije.«¹⁰ Zavzel se je za iskanje notranjih rezerv delovne sile v industrijskih obratih in proti prekomernemu povečanju delovne sile, hkrati pa je priporočil, da se rezerve delovne sile iz vasi pritegnejo tam, kjer obstajajo, pa njihov odhod ne bi škodoval kmetijski proizvodnji.¹¹ »Organizacijska utrditev kmetijstva je zdaj bistvena. Ravno to nam bo v trenutnih razmerah najbolj povečalo produktivnost dela in nam nudilo novo rezervno delovno silo, ki jo bo mogoče takoj prenašati v industrijo« (podčrtal Z. Č.).¹² Rešitev, kako iz vasi preseliti rezervno delovno silo brez nevarnosti za kmetijsko proizvodnjo, je videl v »popolni socialistični preobrazbi kmetijstva«, to je v kolektivizaciji in v uvedbi kmetijske mehanizacije. To pa je pogojeval z industrializacijo, torej s tem povezanim odhajanjem delovne sile iz vasi na delo v tovarne. V industrializaciji je videl možnost in zagotovilo za večjo mehanizacijo kmetijstva in s tem njegovo večjo proizvodnjo. Kot način, kako doseči prehajanje presežka delovne sile iz vasi pa je priporočil sistem vezane trgovine. »Kmetom, ki zaposlujejo več delovne sile kot je potrebno za obdelavo zemlje, se morejo omejiti pravice vezane trgovine,« je menil Kidrič.¹³

To je bil torej način, na kakršen je oblast zagotavljala delovno silo iz vasi, potrebno za industrializacijo v obdobju petletke. Vprašanje delovne sile so smatrali za politično in temu primerno so se lotevali tudi njegovega reševanja.

V zvezi z delovno silo in z ekstenzivnim zaposlovanjem je bil tedaj tudi pojav fluktuacije delavcev, ki je v letu 1949 in v začetku 1950 dobil takšne razsežnosti, da je proti njemu oblast nastopila s političnimi akcijami in administrativnimi ukrepi. Fluktuacijo je Kidrič označil za enega takrat najškodljivejših pojavov v gospodarstvu.¹⁴ Šlo je predvsem za to, da se doseže ustalitev delovne sile in da se vzpostavi in okrepi delovna disciplina. Industrializacija se je namreč smatrala tudi kot »boj za stalno delovno silo, za razvoj trdnega in konsolidiranega delavskega razreda«,¹⁵ zato se je vodil proti fluktuaciji oster boj, pri katerem so kot kazen predvideli odvzem možnosti zagotovljene preskrbe. V fluktuirancih so namreč videli v prvi vrsti špekulante in »malolastniške elemente«, torej kmete z malo zemljiško posestjo. Z omejevanjem fluktuacije je oblast nameravala zmanjšati parazitske težnje, kot so to označili na

⁹ Arhiv republike Slovenije, fond KPS, CK KPS/III, 2; seja PB CK KPS z dne 20. aprila 1949.

¹⁰ Sednice Centralnog komiteta KPJ, 1948—1952. Komunist, Beograd 1983, str. 497; III. plenum CK KPJ, 29. in 30. decembra 1949.

¹¹ Prav tam, str. 505.

¹² Boris Kidrič: Zbrano delo, IV. knjiga, Cankarjeva založba, Ljubljana 1976, str. 81.

¹³ Prav tam, str. 84.

¹⁴ Prav tam.

¹⁵ Prav tam, str. 86.

seji Gospodarskega sveta.¹⁶ Zaposlitev v industriji naj bi bila najmanj šest-mesečna, le v redkih primerih manj, vendar ne manj kot tri mesece.

Delovna sila, ki se je selila iz podjetja v podjetje, pri čemer so imeli ti selilci pred očmi predvsem višino plače, je bila v glavnem iz vasi. To so bili v mnogih primerih sezonski delavci, ki so hitro menjavali zaposlitve, pač sledeč ekonomskim ugodnostim. Med temi so imele vidno mesto prehrabene karte, zato so oblasti sklenile preko razdeljevanja teh ustvarjati stalno delovno silo v industriji. Tistim, ki se niso zaposlili za stalno in so kazali težnje po selitvah, so omejevali karte za zagotovljeno preskrbo in jih na ta način prisiljevali k temu, da so se povsem proletarizirali. V prvi četrtini leta 1950 so v Sloveniji vzeli tako imenovane R-karte 3886 potrošnikom, ob dejstvu, da je delovne sile primanjkovalo. Težki industriji v Sloveniji je takrat na primer manjkalo 1030 delavcev.¹⁷

Na splošno pa se je Kidrič v začetku leta 1950 zavzel za »premor« v dirigiranem menjanju socialne strukture, ker naj bi se to neugodno kazalo na področju preskrbe v mestih. Menil je: »edina nevarnost za socialistično gospodarstvo je pravzaprav v protislovju, ki bi lahko nastopilo med menjavo socialne strukture in zagotovitvijo potrebne baze za prehrano.«¹⁸ Do tega je namreč v resnici prihajalo, saj je preskrba mest šepala. Od začetka petdesetih let tudi ni bilo več oblik neposrednega »dirigiranega« zaposlovanja v nekmetijskih dejavnostih. »Beg z zemlje« je bil bolj prepuščen odločitvi posameznika.

* * *

Ob močno poudarjenih ekonomsko političnih činiteljih povojnih migracij je bil poglavitni vzrok zanje v obstoječi agrarni strukturi in z njo povezani agrarni prenaseljenosti. Ta je bila v Sloveniji (na ozemlju Dravske banovine) pred vojno visoka, saj je prišlo na km² kmetijske zemlje 84,3 kmetijskih prebivalcev. Poljedelska prenaseljenost, pri čemer se šteje samo obdelovalna zemlja (njive, vrtovi, sadovnjaki, vinogradi), pa je bila med najvišjimi v Evropi. Na km² obdelovalne zemlje je prišlo 190,6 kmetijskih prebivalcev, ki so morali od te zemlje živeti. Najvišja agrarna prenaseljenost je bila v predelih vzhodne Slovenije, v obeh takratnih prekmurskih okrajih, murskosoboškem in lendavskem, v ljutomerskem, ptujskem, brežiškem, krškem, šmarskem, celjskem in konjiškem okraju.¹⁹ V tem predelu je bilo nad 70 % kmečkega prebivalstva. Tam je bil že pred vojno »bazen« delovne sile za neagrarne dejavnosti. Agrarna prenaseljenost je že pred vojno povzročala selitve prebivalstva, izseljevanje ter sezonske migracije.

»Slovenska zemlja po svojih prirodnih svojstvih ni usposobljena, da bi preživljala zelo veliko število prebivalstva, ki bi živelo le od kmetijstva,« je pred vojno zapisal Anton Melik.²⁰ Za preživljanje petčlanske družine je bilo potrebno namreč posestvo s petimi hektari, medtem ko je bilo slovensko povprečje 3,5 ha.²¹ Tretjina posestev je imela celo manj zemlje. Glede na takšno predvojno stanje agrarne prenaseljenosti in glede na agrarno strukturo, v kateri je prevladovala prav posest do 5 ha, ki je zajemala nad polovico kmečkih gospodarstev in s 13,3 % zemlje,²² se je že pred vojno ponujala kot edina rešitev prav v odhajanju viška delovne sile iz agrarne v neagrarne panoge. Proces deagrarizacije

¹⁶ Arhiv Jugoslavije, fond Privredni svet, fasc. 5 (dalje navajam: AJ, 40/5), seja GS z dne 27. februarja 1950.

¹⁷ AJ, 40/5, seja GS z dne 7. aprila 1950.

¹⁸ Glej opombo 16.

¹⁹ Svetozar Ilešić: Agrarna prenaseljenost Slovenije. Tehnika in gospodarstvo, VI, 1940, 3—4, str. 61, tabela I.

²⁰ Anton Melik: Slovenija, I/2. Slovenska matica, Ljubljana 1936, str. 639.

²¹ Rado Miklič: Sezonska izseljevanja. Tehnika in gospodarstvo, V, 1939, 3—4, str. 87.

²² Aleksander Bilimović: Agrarna struktura Jugoslavije in Slovenije v primeri z agrarno strukturo nekaterih drugih dežel. Socialno ekonomski inštitut, zbirka študij št. 4, Ljubljana 1939, str. 5.

zacije, povezan s proletarizacijo, se je začel že v času pred vojno, zlasti v krajih, kjer je bila že tedaj močna industrija, na primer na Gorenjskem.

Po vojni se agrarna struktura v Sloveniji z izvedbo agrarne reforme ni bistveno izboljšala. Prevladovala je še vedno mala posest z manj kot 5 ha skupne površine. Te je bilo domala polovica. Agrarno politični ukrepi tudi niso v ničemer spremenili načina proizvodnje in s tem se tudi ni spremenil njen nivo. Prvo desetletje po vojni je bil v povprečju celo nižji od desetletnega predvojnega povprečja. Prav tako ni bila z agrarno reformo odpravljena agrarna in poljedelska prenaseljenost. Po podatkih iz leta 1953 je bila poljedelska gostota oziroma prenaseljenost nad normalo, med 100 in 125 kmečkih prebivalcev na km², v predelih vzhodne Slovenije (vzhodno Prekmurje, Slovenske gorice in del okolice, brežiško-krška kotlina in vzhodni del Posavskega hribovja, občini Kojnc in Šentjur), ter večji del Dolenjske, medtem ko je bilo več kot 125 kmečkih prebivalcev na km² v Halozah in Beli Krajini, v okolici Maribora, pa tudi v občini Idrija ter v goratem svetu gornjega Posočja, medtem ko je bila gostota nad 150, pa tudi nad 200 na zahodnem delu Slovenije, v novogoriškem okraju. Na splošno pa se je povprečje poljedelske gostote zmanjšalo glede na predvojno stanje z 190,6 na 106,5 kmečkih prebivalcev na 100 ha obdelovalne zemlje. To je bila tedaj že posledica industrializacije in deagrarizacije pa tudi urbanizacije. Poljedelska gostota je bila najmanjša, pod 75 kmečkih prebivalcev na km², v predelih okoli večjih industrijskih centrov.²³ Agrarno in poljedelsko prenaseljenost je torej v Sloveniji po vojni reševala industrializacija in deagrarizacija bolj kot agrarna reforma in drugi agrarno politični zakonski ukrepi.

Da agrarna reforma ne bo odpravila agrarne prenaseljenosti in da vsi, ki bi zemljo želeli in jo potrebovali, ne bodo mogli dobiti, je bilo jasno že ob snovanju zakona o agrarni reformi. V zveznem ministrstvu za kmetijstvo so ugotovili, da je število potencialnih interesentov za zemljo tolikšno, da je vsi ne bodo dobili, zato so menili, naj tisti, ki je ne dobe, iščejo delo izven agrarne proizvodnje, v tovarni.²⁴ Povojna agrarna reforma je bila na ta način prej eden pospeševalcev deagrarizacije kot pa ekonomski ukrep za izboljšanje agrarne strukture. Na drugi strani pa je bila tako zasnovana celotna kmetijska politika oziroma gospodarska politika, temelječa na načelu, da bo glavno breme industrializacije nosil kmet.

Postavlja se vprašanje, kolikšna je bila vzročno posledična povezanost notranjih migracij in deagrarizacije z uzakonitvijo deset hektarskega zemljiškega maksimuma leta 1953. S tem je bil v veliki meri zavrt oziroma onemogočen proces razvoja tako velikih kmetij, na katerih bi bila omogočena smotrna uporaba kmetijske mehanizacije, pa tudi možnosti večje proizvodnje. Marsikateri kmet, zlasti mlajši, ni zato videl v kmetijstvu svoje bodočnosti in si je raje poiskal vir zaslužka izven kmetijske proizvodnje. Kmetija je zanj začela dobivati značaj »ohišnice«, obdelovanje zemlje pa je predstavljalo le dodatni vir dohodka, medtem ko je bil osnovni v zaposlitvi izven kmetijske dejavnosti. Na ta način je prišlo do nasprotnega pojava kot pred vojno, ko so kmetje iskali dodatni vir zaslužka izven kmetijstva oziroma obdelovanja kmetije, ki jim zaradi velikosti ni omogočala preživljanja. Takšno iskanje dodatnega vira za preživljanje v nekmetijski proizvodnji je bilo znano zlasti v času ekonomske krize v prvi polovici tridesetih let. Težnja po izenačevanju kmetijskih proizvajalcev, kar je bil namen zakona o kmetijskem zemljiškem skladu splošnega ljudskega premoženja iz maja 1953, je nedvomno vplivala na »beg z zemlje« in zaposlovanje v nekmetijskih dejavnostih. V petdesetih letih se je število kmečkega prebivalstva, ki so zapustili kmetijstvo in prešli v nekmetijske dejavnosti, maldane podvojilo, v tem obdobju pa se je povečalo tudi število dnevnih migran-

²³ Stane Zrimec: Agrarna in poljedelska gostota v LR Sloveniji (Regionalni oris razvrstitve po podatkih za leto 1953.). Prikazi in študije, IV, 1958, 8, str. 20–22.

²⁴ Nikola Gačša: Agrarna reforma i kolonizacija u Jugoslaviji 1945–1948. Matica srpska, Novi Sad 1984, str. 142–143.

tov. Raslo je tudi število tako imenovanih mešanih gospodarstev, katerih delež je bil v začetku šestdesetih let enak deležu »čistih« kmečkih gospodinjstev oziroma gospodarstev.

* * *

V zvezi z agrarno reformo je bila tudi izvedena prva večja povojna notranja migracija v Sloveniji. To je bila interagrarna migracija, imenovana kolonizacija, ki je zajela okoli 2800 kolonistov z družinami. Največje območje notranje kolonizacije je bilo Apaško polje pri Gornji Radgoni, odkoder so se izselili oziroma bili izgnani Nemci. To območje so kolonizirale kmečke družine iz vseh predelov Slovenije, največ iz Dolenjske in Bele krajine.²⁵ Za drugo veliko kolonizacijsko območje v Sloveniji pa je bila predvidena Kočevska, kjer pa kolonizacija ni bila izvedena v tolikšni meri kot je bila načrtovana. Povojna kolonizacija Kočevske je še v veliki meri neznanka, kar velja tako za obseg kot za način. Delno je bila izvajana prisilno, saj so oblasti naseljevale na območje Kočevske ljudi, ki se tam sami niso želeli naseliti, saj so imeli v svojih domačih krajih urejene kmetije. Oblasti so preselile na Kočevsko prebivalce iz obmejnih predelov Gorenjske, Štajerske, pa tudi Prekmurja. Kasneje, v prvi polovici petdesetih let se je večina tako priseljenih kolonistov lahko vrnila na svoje domove.

Mnoge migracije, izvajane v okviru notranje kolonizacije, so bile izvedene na krajše razdalje, blizu dotedanjega kraja bivanja takšnega kolonista. Za kolonista se je namreč smatral vsak, ki je poleg zemlje dobil še hišo in gospodarsko poslopje, se tam naselil in si s tem ustvaril novo gospodarstvo. Tako so na primer bili uvrščeni med notranje koloniste tudi viničarji, ki so dobili v last viničarijo in zemljo, ki so jo dotedaj obdelovali, pri čemer niso spremenili kraja bivanja. To otežuje ugotavljanje stvarnih prostorskih premikov v okviru izvajanja notranje kolonizacije v Sloveniji.

Kolonizacije so bile torej migracije, ki so jih obeležili le prostorski premiki, na krajše pa tudi daljše razdalje v okviru Slovenije. Pri njih ni šlo za spremembe socialno ekonomske strukture posameznika oziroma prebivalstva. To so bile notranje migracije, pri katerih ni bil neposredno prisoten proces deagrarizacije.

* * *

Za razliko od teh notranjih migracij, ki so bile časovno omejene in v rešnici kratkotrajne, saj je bila kolonizacija zaključena v dobrem letu dni, do sredine leta 1947, pa je za večino povojnih notranjih migracij značilna smer vas — mesto. Pri tem je šlo za enkratne migracije, ko se je posameznik preselil iz vasi v mesto in se je urbaniziral. Več je bilo dnevnih, tedenskih in sezonskih migracij. Dnevne pa tudi tedenske so bile povezane s pojavom mešanih gospodarstev.

Povojni industrijski razvoj Slovenije je povzročil eksplozivno deagrarizacijo. Intenzivnost deagrarizacije je bila različna. Razlikujemo več faz notranjih migracij, do začetka šestdesetih let dve; prva je trajala od konca vojne do leta 1952, druga pa do leta 1961. V prvi fazi je v Sloveniji spremenilo bivališče 13,9 % prebivalstva, v petdesetih letih pa se je selilo v Sloveniji 21,8 % ljudi.²⁶ Takrat je bila gibljivost prebivalstva največja. Čeprav je pri tej gibljivosti šlo za vse selitve in spremembe kraja bivanja, je verjeti, da je največji delež odpadel prav na migracije vas — mesto. Podatki popisa prebivalstva leta 1961, torej za obdobje 1953—1961, kažejo na padec prebivalstva v občinah, kjer je prevladovalo kmečko prebivalstvo. Na drugi strani pa je dvig opazen v občinah

²⁵ Pokrajinski arhiv Maribor, fond Okrajni ljudski odbor Murska Sobota/Gornja Radgona, fasc. 8.

²⁶ Razvitak stanovništva Jugoslavije u posleratnom periodu. Institut društvenih nauka, Centar za demografska istraživanja, Beograd 1974, str. 84.

z razvito industrijo in rudarstvom. Občin, v katerih je prebivalstvo raslo je bilo več, v Sloveniji 53 %.²⁷

V teh letih beležimo tudi največji padec kmečkega prebivalstva. V obdobju 1948—1953 je kmečko prebivalstvo v Sloveniji padlo za 55.000, kar je bilo največ v Jugoslaviji, povprečno 17,1 letno na tisoč prebivalcev. V letih 1953—1961 pa je bil padec še večji; 110.000 oziroma 24,7 je bilo letno povprečje na tisoč prebivalcev Slovenije. Glede na ta padec na eni strani in na rast kmečkega prebivalstva zaradi naravnega prirastka v teh dveh obdobjih na drugi, je prehajanje kmečkega prebivalstva v neagrarne dejavnosti bilo absolutno in tudi relativno večje v obdobju 1953—1961 kot v prejšnjem. V Sloveniji je bil obseg spreminjanja v obdobju 1948—1953 74.000, v obdobju 1953—1961 pa 134.000.²⁸

Kakšen je bil obseg notranjih migracij na splošno ali v posamezna središča in kraje, je težko opredeliti, kajti natančnih pokazateljev pa tudi virov o tem ni. To velja tako za statistične kot zgodovinske vire. Posebno težko je ugotavljati obseg notranjih migracij za prvih osem let po koncu vojne, saj šele od leta 1953 dalje obstaja register stalnega prebivalstva, po katerem je mogoče voditi natančnejšo evidenco selitev. Na ta način je postalo mogoče spremljati, od kod in kam so se ljudje selili, kdo se je selil, koliko moških in žensk, koliko so bili stari in katerim poklicnim skupinam so pripadali, preko tega pa tudi, zakaj so spremenili svoje bivališče. Vendar je to mogoče šele za zadnji dve tretjini petdesetih let, pa še pri tem je treba ločiti med različno metodologijo, odvisno od administrativno upravnih enot, občin in okrajev. Težave pri vodenju in statističnem ugotavljanju selitev so bile namreč odvisne od upravno teritorialne ureditve oziroma od spreminjanja le-te. Število občin kot najmanjših upravno teritorialnih enot se je v teku petdesetih let zmanjševalo, njihov teritorialni obseg pa večal, kar je bistveno vplivalo na metodologijo in načine statističnega spremljanja selitev. Enako velja tudi za okraje. V letu 1954 se je vodila evidenca za medokrajne in medobčinske selitve, od leta 1955 pa še za medokoliške.²⁹ Matični okoliši so bili namreč manjše teritorialne enote kot občine. Njihovo območje se je pokrivalo z območji občin po upravno teritorialni razdelitvi LR Slovenije iz leta 1952. To so bile majhne občine, po številu pa jih je bilo 374. Na osnovi te statistike ni bilo mogoče ugotavljati selitve med naselji, marveč le med administrativno določenimi upravnimi enotami, ki so spreminjale svoje meje in površino. Od leta 1957 dalje se je šele vodila statistika selitev med naselji, vendar se je izkazalo, da je mednaselčnih selitev približno toliko kot medokoliških.³⁰

Za leto 1954 je bilo s statistično metodologijo ugotovljeno, da je največ selitev potekalo iz manjših občin v večje ter da je izseljevanje zajelo večje število občin kot priseljevanje. Ugotovljena je bila vzajemna odvisnost med številom priseljencev in velikostjo občine, v katero so se priseljevali. Značilno je bilo, da so majhne občine, teritorialno in ekonomsko slabše razvite, predstavljale izselitveno območje, medtem ko so večje predvsem sprejemale te migrante. V njih so se ljudje priseljevali.³¹ Prej ko slej pa te ugotovitve ne veljajo samo za to leto, marveč za celotno obdobje od konca vojne do začetka šestdesetih let, pa tudi za kasneje.

Za obdobje od konca vojne do uvedbe registra stalnega prebivalstva se je za ugotavljanje obsega notranjih migracij potrebno poslužiti drugih virov. Ti pa niso povsem zanesljivi. To so podatki, ki so jih navajali posamezni pred-

²⁷ Petar Marković, Darinka Kostić: Strukturalne promene na jugoslovenskom selu u posleratnom periodu (1945—1962). Sociologija, VI, 1964, 3—4, str. 177.

²⁸ Bratislava Maksimović: Prelazak poljoprivrednog stanovništva u nepoljoprivredne delatnosti. Stanovništvo, II, 1964, 1, str. 9, 17.

²⁹ Marija Berič: Selitve prebivalstva LR Slovenije 1954—1956. Prikazi in študije, IV, 1958, 4, str. 2.

³⁰ Marija Berič: Selitve prebivalstva v LR Sloveniji 1956—1960. Prikazi in študije, IX, 1963, 1 (dalje navajam: Berič, Selitve 1956—1960), str. 8.

³¹ Vladimir Bonač: Krajevne selitve v Sloveniji leta 1954. Prikazi in študije, II, 1956, 8, str. 2—3.

stavniki politične oziroma državne oblasti. Navajajo se različni podatki; predsednik slovenske planske komisije Sergej Kraigher, ki je imela zaradi svoje funkcije najboljši pregled nad stanjem izvajanja petletke in delovne sile, je navedel, da je do konca leta 1949 v Sloveniji 250.000 ljudi zapustilo kmetijstvo kot glavni vir preživetja. Na vasi jih je živeło okoli 100.000, tretjina zaposlenih pa se je dnevno vozilo na delo iz okrajev, oddaljenih nad 3 km od mesta zaposlitve.³² Po podatkih o gibanju prebivalstva v industrijskih središčih za leto 1948 se je v njih doselilo 36.700 oseb, največ v Maribor 14.800 in v Ljubljano 11.500, nato pa v klasične industrijske kraje, Jesenice 1000 oseb, v revirje 3000 oseb, v Kranj 500.³³

Tabela 2: Notranje migracije v industrijskih središčih Slovenije ob koncu leta 1948 (primerjava z letom 1946)^{33a}

Kraj	Prebivalstvo			Doseľitve		Izselitve	
	števílo	povečanje 1948—1946	% 1948/46	števílo	% 1948/46	števílo	% 1948/46
Idrija	5.057	195	104	435	203	517	902
Jesenice	12.945	617	105	1.017	62	935	113
Kranj	15.441	1.404	110	494	100	×	×
Ljubljana	115.925	2.273	102	11.481	×	12.849	×
Maribor	67.708	8.315	114	14.813	80	13.895	85
Novo mesto	5.877	1.060	122	2.114	133	1.651	121
Trbovlje	13.900	1.490	112	1.729	440	702	196
Hrastnik	5.987	689	113	1.038	79	950	95
Zagorje	4.810	591	114	365	147	67	197

Opomba: × — ni podatkov

Sicer nepopolni podatki gibanja prebivalstva v pomembnejših industrijskih centrih v letu 1948 kažejo, da se je v večini števílo doseľitev povečalo v primerjavi s priseljevanjem v letu 1946. To pa ne velja za Maribor, Jesenice in Hrastnik, kamor se je v letu 1948 priselilo manj oseb kot v letu 1946. Doseľitve so bile v vse te kraje večje kot izselitve, razen v Ljubljano in Idrijo. V letu 1948 se je po podatkih, ki jih je zbrala slovenska republiška načrtna komisija, izselilo iz Ljubljane 1368 oseb več kot doseľilo. Primerjava s stanjem doseľevanja in izseljevanja iz Ljubljane z letom 1946 zaradi pomanjkanja podatkov za to leto ni mogoča. Za Idrijo pa pokažejo podatki o doseľevanju in izseljevanju, da je bil leta 1948 selitveni saldo negativen, medtem ko je bil leta 1946 pozitiven. Izseljevanje se je najbolj povečalo prav v Idriji, za devetkrat. Doseľevanje v industrijska središča se je leta 1948 glede na leto 1946 najbolj povečalo v Trbovlje, kjer je bilo večje za 4,4-krat. Izseljevanje je bilo v letu 1946 manjše od doseľevanja tako absolutno kot tudi v primerjavi z letom 1948. V vseh industrijskih krajih je števílo izselitev absolutno zraslo, padlo pa je v Mariboru in Hrastniku. V letu 1948 se je, z izjemo Maribora in Ljubljane, največ oseb izselilo iz Novega mesta (1651), Ptuja (1626), Murske Sobote (1045), torej iz krajev oziroma predelov z agrarno okolico in še nerazvito industrijo. Glede na iz-

³² Sergej Kraigher: Osnovne gospodarske naloge za plan 1950. Delo, XIX, 1950, 1, str. 38, 43.

³³ Arhiv republike Slovenije, fond Planska komisija, fasc. 41 (dalje navajam: AS, PK/41); Gibanje prebivalstva v gospodarskih, industrijskih in prometnih središčih LRS.

^{33a} AS, PK/41; statistika gibanja prebivalstva v gospodarskih, industrijskih in prometnih središčih v Sloveniji za leto 1948 je zajela vse tedanje okraje. Okrajne komisije po okrajih so popisale stanje glavnih pokazateljev družbenega standarda (stanovanjski sklad, šole, bolnišnice, cestno omrežje, vodovod, kanalizacija itd.). Ob tem so morali poslati tudi podatke o gibanju prebivalstva, od števíla rojstev, smrti do doseľitev in izselitev. Podatki o gibanju prebivalstva so bili zbrani pomanjkljivo in nepopolno, posamezni okrajni podatkov sploh niso poslali, npr. Celje. Vsekakor prikaz gibanja prebivalstva ni dovolj natančen, česar so se zavedali tudi v slovenski načrtni komisiji. Opozorili so na števílne napake, ki so bile tako očitne, da jih ni bilo mogoče zanemariti in zato podatkov upoštevati. Pri nekaterih krajih so nastale prevelike razlike med števílom prebivalcev glede na popis konca marca istega leta 1948, kljub temu, da v času od konca marca do konca leta 1948 ni bila niti umrljivost tako velika, niti izseljevanje.

seljevanje v letu 1946, se je v letu 1948 povečalo razen v Idriji še v Kočevju, Črnomlju, Murski Soboti, pa tudi v Trbovljah in Zagorju.

Kljub nepopolnim in verjetno tudi ne povsem točnim podatkom, pa podatki o gibanju prebivalstva v letu 1948 glede na leto 1946 vseeno odkrivajo razvojne težnje glede doseljevanja in odseljevanja v letih pospeševane industrializacije v času izvajanja petletnega gospodarskega načrta v Sloveniji. Povedo, kje je bilo največ doselitev in kako so se v dveh letih povečale, ali pa tudi zmanjšale, na drugi strani pa je iz teh podatkov mogoče razbrati trende izseljevanja. Od kod so se te osebe v industrijska središča doselile, pa iz teh navedenih podatkov ni mogoče razbrati. Sklepamo lahko, da se jih je večji del preselil iz agrarnega zaledja teh krajev, manjši del pa je prišel iz oddaljenejših predelov. Za notranje migracije po vojni v Sloveniji je namreč značilno, da so bile na kratke razdalje, iz vasi v bližnje mesto.

* * *

Preseljevanje v mesta in industrijske kraje je mogoče posredno spremljati preko raziskav in študij, ki so jih za posamezne kraje opravili geografi. Za revirje kot klasičen slovenski rudarsko delavski predel ugotavlja Igor Vrišer, da se je v Zagorje, Trbovlje in Hrastnik priselilo največ oseb iz okoliških hribovitih predelov, kjer je bila močna agrarna in poljedelska gostota. V nekaterih odročnih predelih revirjev je bila agrarna gostota 70–100 prebivalcev na km², poljedelska pa tudi krepko preko 100. Selitve v rudarska mesta je ugotavljal na podlagi podatkov popisa prebivalstva leta 1953, po kriteriju rojstnih krajev aktivnih prebivalcev. Od aktivnih prebivalcev jih je bilo kar polovica priseljenih (48,3 %), pri čemer je šlo predvsem za osebe, katere so se rodile v bližnjih krajih. Največ jih je bilo iz trboveljskega okraja (28,8 %), na drugem mestu pa so bili priseljenci celjskega okraja (17,2 %), odkoder so prihajali emigranti iz hribovitih območij Posavskega hribovja in s Kozjanskega. Glede na število tamkajšnjih prebivalcev se je iz bližnjih hribovskih občin izselil kar vsak sedmi prebivalec. Vrišer ugotavlja, da se je iz nekaterih predelov izselilo toliko oseb, da je mogoče videti v tem v resnici depopulacijo.³⁴

Podobno je bilo z doseljevanjem v Novo Gorico kot v novo, »umetno« ustvarjeno naselje. Tudi v to novo mestno naselje so se doseljevali prebivalci iz okolice. Še bolj kot rast mesta in števila prebivalcev pa je za petdeseta leta značilnost Nove Gorice, da je 43,9 % zaposlenih prihajalo na delo iz okolice, največ iz razdalje 10–15 km. Da je bila tako velika dnevna migracija, je največji vzrok v pomanjkanju stanovanj. Po vojni, v prvem desetletju Nove Gorice, je bilo namreč sezidano 36,9 % stanovanj, ostala so bila še iz časa pred prvo svetovno vojno in med obema vojnoma. Poljedelska prenaseljenost v novogoriškem okraju, pa tudi na ožjem območju občine Nova Gorica je bila izredno visoka (334 preb./km², oziroma 263 preb./km²), kar bi sicer narekovalo »beg z dežele«. Ker Nova Gorica ni mogla zaradi relativno počasnega razvoja in gradnje stanovanjskega sklada pritegniti vseh, ki so želeli oditi z zemlje in se zaposliti v neagrarnih panogah, je za Goriško značilno odseljevanje v druge predele.³⁵ V drugi polovici petdesetih let so se odseljevali v glavnem na Koprsko.³⁶

Maribor je tudi tako mesto, kamor so se po vojni priseljevali prebivalci iz zaledja, iz območja Slovenskih goric, Dravskega polja in Pohorja ter mu spremenili narodnostno in socialno strukturo. Že ob prvem povojnem popisu prebivalstva leta 1948 je imel za okoli četrtno več prebivalcev kot leta 1931, ob na-

³⁴ Igor Vrišer: Rudarska mesta Zagorje, Trbovlje, Hrastnik. Slovenska matica, Ljubljana 1963, str. 146–153.

³⁵ Igor Vrišer: Nastanek in razvoj Nove Gorice. Geografski vestnik, XXXI, 1959, str. 61, 64–65.

³⁶ Dolfe Vogelnik: Selitve delovne sile v Sloveniji 1954–1957. Ekonomska revija, X, 1959, 2 (dalje navajam: Vogelnik, Selitve), str. 212.

slednjem popisu 1953 za tretjino. To je bila predvsem posledica preseljevanja v mesto. Selitveni prirastek v Maribor je bil po vojni višji od slovenskega povprečja. Leta 1958 je bil priselitveni prirastek v mestu kar 71,8 % v primerjavi z absolutnim prirastkom.³⁷ Nasploh je bil Maribor mesto, v katerega se je priseljevalo v Sloveniji po vojni, razen v Ljubljano, največ oseb.

Po absolutnih podatkih selitev v slovenska mesta se je leta 1958, to je na koncu obdobja, ki ga obravnavamo v tej razpravi, največ oseb priselilo v Ljubljano (14.632), Maribor (4194), pri čemer so bile iz teh dveh mest tudi odselitve največje. Selitveni prirast je bil v Ljubljani in Mariboru največji, edini v Sloveniji nad tisoč; prirast Ljubljane je bil 2592, Maribora pa 1597 oseb v letu 1958. Druga slovenska mesta so imela prirast pod 500. Med temi so bila pri vrhu slovenska obmorska mesta, Piran, Koper pa tudi Izola, nato pa še Celje in Nova Gorica, medtem ko je bil selitveni prirast v vsa ostala mesta v letu 1958 manjši od 200 oseb. Le v trinajst mest se je priselilo več kot sto ljudi, več kot se jih je izselilo. V tem letu se je iz 14 mest izselilo več oseb kot priselilo. To so bila predvsem manjša mesta, lokalna središča, kjer ni bilo veliko možnosti za zaposlitev. Presenečata zadnji mesti Jesenic in Kranja, ki sta imeli v letu 1958 največji negativni selitveni saldo. Iz teh dveh industrijsko delavskih središč je bilo največ odselitev. To je pojasnil Bonač s stanovanjsko krizo v letu pred tem, spričo katere so oblasti zaostrile kriterij za pridobitev statusa stalnega prebivalca. Poleg tega, da vsi priseljenci, teh pa je nedvomno bilo precej, niso dobili stalnega bivališča v teh dveh mestih, so se zaradi stanovanjskega problema izselili iz območja mesta tudi dotedanji stalni prebivalci.³⁸ Ti so se verjetno preselili v bližnjo okolico.

Statistika selitev je namreč zajela le stalno prebivalstvo, saj je temeljila na registru stalno prijavljenih oseb. Ti podatki o selitvenem prirastu v slovenska mesta pa kažejo samo na priseljevanje v ta mesta oziroma izseljevanje iz njih, ne pokažejo pa, od kod se je oseba v neko mesto priselila oziroma kam se je odselila. Vsekakor pa pokažejo mesta, v katera se je v tem letu, pa tudi v prejšnjih, v glavnem priseljevalo.

* * *

Za obdobje od konca vojne do leta 1952/53 lahko sicer na podlagi dveh popisov prebivalstva ugotovimo številčno rast posameznih mest, krajev in naselij, vendar ni mogoče natančneje določiti deleža selitev oziroma priselitev v tem prirastu. Za kasnejša leta tudi ni mogoče povsem določeno prikazati priliva prebivalstva iz vasi v mesta, ker statistično gradivo ni bilo za takšno ugotavljanje primerno obdelano, je pojasnila statistik Marija Berič glede selitev v Sloveniji.³⁹

Medtem ko ostaja obseg notranjih migracij za prvo povojno obdobje bolj ali manj nejasen zaradi pomanjkanja virov, pa lahko posredno sklepamo, kakšna je bila v teh letih smer selitev oziroma kakšni so bili selitveni tokovi. Na podlagi podatkov registra stalnega prebivalstva je Dolfe Vogelnik izdelal obsežno študijo o selitvah delovne sile v Sloveniji v letih 1954—1957⁴⁰ in ugotovil natančne smeri selitev, od kod se ljudje izseljujejo in kam se selijo, kakšen je bil obseg selitev, pa tudi strukturo in dinamiko selitev v tem obdobju. Na podlagi teh ugotovitev za sredo petdesetih let je mogoče sklepati, vsaj kar se tiče selitvenih tokov, kakšni so bili že v obdobju pred tem.

Glavni selitveni tok je tekel iz predelov, kjer je bilo nad 60 % agrarnega prebivalstva v urbane okolišče, v smeri od severovzhoda na jugozahod, diago-

³⁷ Vladimir Bonač: Rast slovenskih mest v letu 1958. Prikazi in študije, V, 1959, 6, str. 4.

³⁸ Prav tam, str. 2.

³⁹ Berič, Selitve 1956—1960, str. 22.

⁴⁰ Dolfe Vogelnik: Selitve delovne sile v Sloveniji 1954—1957. Ekonomska revija, X, 1958, 2, str. 183—236.

nalno preko Slovenije, od Prekmurja proti morju. Od tega toka, ob tako imenovani »industrijski osi Slovenije« ali vitalno razvojnem ograjdu Slovenije, ki ima zasnovo v zgodovinskem razvoju v povezavi z gradnjo železniških prog, predvsem »južne« železnice,⁴¹ je bil na ta glavni tok pravokotno postavljen tok iz jugovzhoda, Dolenjske proti severozahodu, proti industrijskim centrom Gorenjske. Glavni priseljitveni centri sredi petdesetih let so bili Maribor, Ljubljana, Kranj in Jesenice ter Koper. Ti okraji, predvsem pa okrajni centri, so tedaj edini v Sloveniji imeli pozitiven selitveni saldo. Vanje se je priselilo več oseb kot izselilo. Priseljitveni centri iz srede petdesetih let so se povsem ujemali s centri oziroma predeli, ki so bili rezultat doseljavanja in urbanizacije v preteklih obdobjih. Sicer pa je bilo takšnih okolišev, v katera se je prebivalstvo priseljevalo, manj kot tistih, iz katerih se je odseljevalo. Prav tako so se odseljitveni predeli ujemali s kmetijskimi predeli, v katerih je bilo več kot 60 % kmečkega prebivalstva. Prekmurje je bil glavni odseljitveni predel, odkoder so se izseljevali največ v Maribor, v Ljubljano, Kranj, skratka po vsej Sloveniji. Izrazito negativen pa je bil zato selitveni saldo Prekmurja pa tudi Dolenjske. Iz murskosoboškega okraja se je izselilo 3297 oseb več kot priselilo, iz novomeškega pa 3671.

Tabela 3: Notranje selitve v Sloveniji 1954—1958

Okraji	Priselitve	Odselitve	Selitveni saldo
Celje	27.689	28.781	—1072
Nova Gorica	10.395	12.019	—1624
Kočevje	4.800	5.510	—710
Koper	21.341	14.365	+6976
Kranj	17.067	15.588	+1479
Ljubljana	38.691	35.088	+3603
Maribor	34.897	33.396	+1501
Murska Sobota	10.895	14.192	—3297
Novo mesto	9.642	13.313	—3671
Ptuj	9.772	11.674	—1902
Trbovlje	13.760	15.023	—1223
Slovenija	198.949	198.949	

Dolfe Vogelnik: Selitve delovne sile v Sloveniji 1954—1957. *Ekonomski revija*, X, 1959, 2, str. 200.

Vogelnik je tudi ugotovil, kakšna je bila po okrajih, predvsem značilnih po priseljevanju, selitvena orientacija, oziroma od kod se vanje priseljujejo. Za ljubljanski in kranjski okraj je bilo po njegovih ugotovitvah značilno, da so se priseljevali vanje od daleč, iz drugih okrajev in tudi drugih republik. Lastnih odseljitvenih okolišev je bilo v teh dveh okrajih malo. Drugačna je bila podoba v mariborskem okraju, v katerem so bile značilne selitve od blizu, v okviru okraja. V tretje priseljitveno območje v Sloveniji, v obmorska mesta, pa so se priseljevali tako iz okolice, kot tudi od drugod.⁴² Močan selitveni tok na Koprsko je bil zunanji, iz drugih predelov Jugoslavije.

Kar se tiče selitvenih tokov, lahko sklepamo, da je prej kot slej selitev delovne sile tekla v takšni smeri, v ista gravitacijska središča, verjetno pa tudi s podobno intenzivnostjo že v času izvajanja petletke. Seveda za to obdobje še ni mogoče upoštevati priseljevanje v Koper in drugi dve obmorski mesti.

⁴¹ Svetožar Ilesić: Regionalne razlike v družbeno gospodarski strukturi SR Slovenije. *Geografski vestnik*, XL, 1968, str. 7. Ob vitalno razvojnem ograjdu Slovenije, to je pasu ob »južni« železnici, kjer je stopnja deagrarizacije, industrializacije in urbanizacije dosegla najvišjo stopnjo v Sloveniji, je po popisu prebivalstva leta 1961 živele 32,4 % vsega prebivalstva, od tega 17,2 % kmečkega, medtem ko je bilo v celotni republiki kmečkega 31,6 %, izven pasu ob industrijski osi pa je bilo kmečkega prebivalstva 47,1 %. Tricetrt vseh delovnih mest v industriji je odpadlo v začetku šestdesetih let na ozemlje tega pasu.

⁴² Vogelnik, Selitve, str. 209.

Po poklicni sestavi so bili notranji migranti v letih 1954—1957 predvsem industrijsko obrtni delavci. Teh je bilo med aktivnim prebivalstvom, ki se je selilo, 29,2 %. Tej poklicni skupini so sledili kmetje, ki so s selitvijo v resnici spremenili poklic oziroma svoj družbeno ekonomski položaj. Dotok kmečke delovne sile v neagrarne dejavnosti je bil v tem obdobju 24.000 oseb, povprečno na leto 6000. Med notranjimi migranti je bil delež kmetov 17,9 %. Med tiste, ki so z notranjimi migracijami spremenili svoj poklic, kar v resnici pomeni, da jih je zajel proces deagrarizacije, je mogoče poleg kmetov šteti še nekvalificirane delavce. Ti so v glavnem izvirali iz vasi, torej so se preselili, s tem pa tudi deagrarizirali v letih pred temi, ki jih je Vogeltnikova raziskava zajela. Nekvalificiranih delavcev je bilo v letih 1954—1957 med notranjimi migranti 13,8 %, skupaj s kmeti torej 31,7 %. K temu pa je mogoče prišteti kategorijo »druge storitve«, za katero je Vogeltnik menil, da gre predvsem za gospodinske pomočnice, ki so v glavnem prišle iz vasi. Med to skupino je bilo kar 80 % gospodinskih pomočnic. Med aktivnim prebivalstvom, ki se je selilo, je bilo okoli 10 % gospodinskih pomočnic, kar pomeni, da je bilo med notranjimi migranti 42 % po poreklu iz vasi. Nekvalificirani delavci in gospodinske pomočnice so predstavljali nedvomno prvo etapo prelivanja kmečke delovne sile v nekmetijske dejavnosti oziroma način odlivanja presežka kmečke delovne sile s podeželja. Tega etapnega prehajanja pa ni bilo mogoče kvantitativno zajeti, ker tega ni dopuščal osnovni statistični material, ker prijavnice niso zahtevale specifikacije, kateri poklic naj prijaviteljenec navede — ali dotedanji poklic ali tistega, ki ga je v novem kraju iskal.⁴³

Tabela 4: Struktura notranjih selitev po poklicih (aktivno prebivalstvo) v Sloveniji 1954—1957

Poklici	Notranje selitve	Struktura v %	Struktura aktiv. preb.	Indeks mobilnosti
nekvalificirani delavci	18.540	13,8	8,4	1,6
kmetje	24.060	17,9	51,0	0,4
rudarji	3.056	2,3	1,6	1,4
ind. obrt. delavci	39.192	29,2	21,3	1,4
prometno o.	3.515	2,6	1,7	1,5
trgov. o.	2.970	2,2	2,0	1,1
o. zaščite	3.398	2,5	1,6	1,6
druge storitve	16.890	11,9	2,3	51,7
upravno, strok. o.	23.536	17,5	10,2	1,7
aktivno prebivalstvo	135.157	100,0	100,0	—

Dolfe Vogeltnik: Selitve delovne sile v Sloveniji 1954—1957. Ekonomska revija, X, 1959, 2, str. 219.

V razmerju med deležem celotnega aktivnega in deležem aktivnega prebivalstva, ki se je sredi petdesetih let selilo, kaže po poklicnih skupinah, da so se največ selile gospodinske pomočnice, ki so predstavljale glavnino skupine »druge storitve«, najmanj pa kmetje. To pa zanikajo podatki o številu kmetov, ki so se selili, pa tudi njihov delež v strukturi vseh selečih se aktivnih prebivalcev. Druge poklicne skupine so se selile domala enako glede na delež selilcev iz posamezne skupine in delež aktivnega prebivalstva te skupine.

Največ nekvalificiranih delavcev — migrantov je izhajalo iz novomeškega okraja, nato iz murskosoboškega, celjskega in novogoriškega, preseljevali pa so se glavnem v Ljubljano, Kranj, Koper. V ta mesta je migriralo 97 % vseh nekvalificiranih delavcev. Med kmeti, ki so se odselili sredi petdesetih let, jih je bilo največ iz ljubljanskega okraja. Ti niso dobili v svojem okraju zaposlitve v izvenkmetijskih dejavnostih, pa so se zato selili drugam. Industrijsko obrtni

⁴³ Vogeltnik, Selitve, str. 219, 220.

delavci so se priseljevali v štiri centre: v Ljubljano, Koper, Maribor, Kranj. V Ljubljano so se priseljevali iz murskosoboškega okraja, iz trboveljskega in novomeškega, v Koper in na obalo iz goriškega okraja, pa tudi iz ljubljanskega in mariborskega, ki sta predstavljala nekakšno prehodno etapno postajo za delovno silo iz murskosoboškega, ptujskega in novomeškega okraja. V Maribor so se industrijski delavci priseljevali predvsem iz murskosoboškega in ptujskega okraja, v kranjski pa iz novomeškega, celjskega, trboveljskega in murskosoboškega. V kranjski okraj, ki je imel dva velika priselitelvena centra delovne sile, Kranj in Jesenice, so industrijsko obrtni delavci prihajali v glavnem iz Dolenjske.⁴⁴

Vogelnikova raziskava o selitvah delovne sile v Sloveniji v letih 1954—1957 je pokazala, da so bili v Sloveniji v tem času štirje izraziti priselitelveni centri oziroma okraji. Na drugi strani pa so bili predeli Slovenije, od koder se je delovna sila zlasti izseljevala. To so bili »klasični« predeli z agrarno in poljedelsko prenaseljenostjo ter s presežkom delovne sile. Kljub temu, da je Vogelnicova raziskava zajela obdobje sredi petdesetih let, pa so njegova odkritja v mnogočem posredno pokazala tudi na smeri in strukturo notranjih migracij v obdobju pred tem.

* * *

Povojne notranje migracije so bile povezane s procesom deagrarizacije, pa tudi z urbanizacijo. Ta je bila sicer počasnejša kot deagrarizacija. Kljub temu pa se je zaradi migracij v mesta število prebivalstva le-teh močno povečalo. Mesta so rasla zlasti zaradi priseljevanja. Selitelveni prirastek v jugoslovanska mesta je bil v letih 1948—1953 dvakrat večji kot naravni. Obseg migracij kmečkega prebivalstva je presegal njegov naravni prirastek. Naravni prirastek kmečkega prebivalstva v Sloveniji je bil v obdobju 1948—1953 70.000 oseb, proces deagrarizacije pa je zajel 121.000 oseb. Po vojni so se v jugoslovanskem merilu povečale letne migracije v mesta glede na predvojno stopnjo preseljevanja v mesta za trikrat.⁴⁵

Od vseh selitev je v Sloveniji okoli tretjina odpadla na selitev vas — mesto. Za Slovenijo je za obdobje 1948—1953 značilno, da je bila tovrstna migracija glede na predvojno stanje med največjimi v državi. Povprečje je bilo v tem času 10.800 oseb letno, ki so se preselile iz vasi v mesto. Glede na predvojno stopnjo (1921—1931) migracij iz vasi v mesta se je tok tovrstnih migracij po vojni (1948—1953) povečal iz koeficienta 8,8 na tisoč mestnih prebivalcev na koeficient 41,5.⁴⁶ V tem obdobju pa je bil »beg z zemlje«, to je prehajanje iz agrarne v neagrarne dejavnosti, mnogo večji kot odhajanje iz vasi kot kraja stalnega bivališča. V Sloveniji se je iz vasi v mesta preselilo od 1948 do 1953 54.000 prebivalcev, v istem času pa je spremenilo dejavnost iz agrarne v neagrarne 110.500 oseb.⁴⁷ V letu 1960 je 35 % vseh registriranih selitev v Sloveniji odpadlo na selitve iz vasi v mesta. Največ oseb se je preselilo v tem letu v Ljubljano (10.300), nato v Maribor (4100), v Celje (1250), v Koper (750), v Kranj in v Novo mesto (640), na Jesenice (480).⁴⁸

Povojna urbanizacija je bila v Sloveniji glede na stopnjo industrializacije in deagrarizacije relativno počasna, za kar so vzroki na eni strani v stanovanjski problematiki, na drugi pa v dokaj ugodnih prometnih zvezah, ki so omogočale dnevno prihajanje na delo v mesta oziroma industrijske kraje. Gradnja stanovanj, pa tudi druge infrastrukture, je ostajala za potrebami in povpraševanjem. To se je na primer pokazalo v Novi Gorici kot novem mestnem naselju, kjer je bilo v desetih letih po začetku gradnje mesta na novo sezidanih

⁴⁴ Vogelnic, Selitve, str. 225, 226.

⁴⁵ Berič, Selitve 1956—1960, str. 17.

⁴⁶ Dolfe Vogelnic: Urbanizacija kao odraz privrednog razvoja FNRJ. Ekonomska biblioteka 13, Beograd 1961 (dalje navajam: Vogelnic, Urbanizacija), str. 74, tabela 15.

⁴⁷ Vogelnic, Urbanizacija, str. 76, tabela 16.

⁴⁸ Berič, Selitve 1956—1960, str. 18.

tretjina stanovanj.⁴⁹ To velja tudi za Maribor, kjer je bil stanovanjski sklad v mestu zaradi bombardiranja med vojno zelo poškodovan in zmanjšan. Predvojno stanje stanovanjskega sklada je bilo doseženo šele v letu 1953. Število prebivalcev mesta pa se je glede na popis iz leta 1931 povečalo do leta 1953 za tretjino. Stanovanjski problemi so bili tudi v drugih slovenskih mestih in industrijskih krajih. V Celju se je od konca vojne do leta 1950 stanovanjski sklad povečal sicer za 269 družinskih stanovanj, vendar je znašal primanjkljaj glede na prirast prebivalstva, po oceni okrajne načrtna komisije⁵⁰ okoli 900 stanovanj. Sredi petdesetih let je bilo v Kopru 708 gospodinjev več kot stanovanj.⁵¹ Stroški urbanizacije so bili po nekaterih izračunih v Jugoslaviji dvakrat večji od stroškov industrializacije, od naložb za izgradnjo tovarn in za nakup strojev.⁵²

* * *

Že v prvih letih po vojni se je pokazalo, da so bile v Sloveniji notranje migracije v veliki meri izvajane v obliki tako imenovanih dnevnih migracij.⁵³ V Sloveniji so namreč obstajale relativno ugodne prometne zveze, kar je omogočalo deagrariziranemu prebivalstvu, ki je bivalo na vasi, dnevno prihajanje na delo v tovarne. Leta 1960 je skoraj dve tretjini zaposlenih v Sloveniji delalo izven kraja bivanja.

Tabela 5: Stalno zaposleni izven kmečkega gospodarstva glede na kraj zaposlitve v letu 1960 (v odstotkih)

Okraj	Delajo v kraju bivanja	Delajo izven kraja — vračajo se domov:		
		vsakodnevno	tedensko	redkeje kot tedensko
Celje	28	61	6	5
Koper	20	65	8	7
Ljubljana	22	68	5	5
Maribor	23	57	6	14
Slovenija	23	63	6	8

Petar Marković: Migracije i promene agrarne strukture. Zagreb 1974, str. 58—59, tabela 15.

V zvezi z dnevnimi migracijami je tudi nastajanje mešanih gospodarstev in sloja delavcev-kmetov, polproletarcev ali polkmetov. To je ena značilnosti povojnega procesa deagrarizacije v Sloveniji. V resnici je šlo za delno deagrarizacijo, kar je imelo za posledico nastajanje mešanih gospodarstev. Leta 1953 je v Sloveniji 63 % vseh, ki so delali v neagrarnih dejavnostih, živelo na vasi.⁵⁴

Dolfe Vogelink je to smatral za pseudomigracijo. Predvsem pa je kot tako smatral proces, v katerem je vas zaradi zaposlitve več kot polovice prebivalstva v neagrarnih dejavnostih prerasla v resnici v neagrarno, urbano naselje.⁵⁵ Za povojno dobo je v Sloveniji nasploh značilen pojav urbanizacije podeželskih

⁴⁹ Igor Vrišer: Nastanek in razvoj Nove Gorice. Geografski vestnik, XXXI, 1959, str. 61.

⁵⁰ AS, Planska komisija, 41.

⁵¹ Igor Vrišer: Dnevni dotok zaposlenih v Koper. Geografski obzornik, V, 1957, 2.

⁵² Vladimir Stipetić: Ekonomski faktori transfera poljoprivrednog stanovništva u nepoljoprivredne djelatnosti — Iskustvo Jugoslavije od 1945. do 1978. godine. Zbornik posvećen proširenoj reprodukciji u jugoslovenskom društvu, Zagreb 1980, str. 276.

⁵³ Dnevne, pa tudi tedenske migracije Dolfe Vogelink ni smatral za statistično razumljeno migracijo, ker pri teh selitvah ni šlo za spremembo stalnega bivališča. Dolfe Vogelink: Selitveni tokovi, 1. zvezek, Ljubljana 1969, str. 9.

⁵⁴ Miloš Macura: Stanovništvo kao činilac privrednog razvoja Jugoslavije. Nolit, Ekonomska biblioteka 7, Beograd 1958, str. 80, tabela 22.

⁵⁵ Vogelink, Urbanizacija, str. 68.

in obmestnih krajev oziroma manjših regionalnih centrov. S tovrstno suburbanizacijo pa je povezana dnevna migracija — »vozaštvo«.

V Sloveniji je gospodarski razvoj prvih petnajstih let po koncu vojne, obelžen z industrializacijo, povzročil nastajanje novih gospodarskih centrov. Oblikovali so se novi tipi naselij; v zaledju gospodarsko razvitih centrov so se naselja močno urbanizirala, nastali pa so novi tipi agrarnega naselja pod vplivom komercializacije kmetijske proizvodnje za potrebe večjega povpraševanja po kmetijskih pridelkih iz industrijskih središč.⁵⁶ V petdesetih letih se je število industrijskih centrov povečalo od 25 na 45, prav tako pa se je dvignilo število krajev, v katerih je bilo od 200 do 1000 zaposlenih.⁵⁷ Večji del teh zaposlenih pa je živel še vedno na vasi in se dnevno vozil na delo v mesto oziroma v tovarno.

Delež stalno zaposlenih izven kmetijstva, ki so živeli na vasi, je hitro rasel, kar velja zlasti za drugo polovico petdesetih let. Leta 1953 je bilo oseb, ki so bile stalno zaposlene izven kmečkih gospodarstev, na katerih so živeli, 47.000, dve leti kasneje 61.000, leta 1957 71.000, tri leta kasneje pa skoraj podvojeno — 139.000. To je bilo tedaj nad tretjino vseh zaposlenih v družbenem sektorju v Sloveniji. Leta 1957 je s polovice kmečkih gospodarstev hodil stalno kdo na delo v neagrarni dejavnosti, tri leta kasneje pa že s 60 %.⁵⁸

Za prvih petnajst let po vojni je značilno prehajanje čistih kmečkih gospodarstev v mešana. To je bil proces, ki je potekal pod neposrednim vplivom industrializacije in je posledica le-te. Imel je velik obseg. Leta 1961 je živel v Sloveniji enak delež prebivalstva v čistih kmečkih gospodinjstvih kot v mešanih. Obojih je bila petina, medtem ko je bilo nekmečkih gospodinjstev tri petine.⁵⁹ To je dajalo deagrarizaciji na Slovenskem v povojnem obdobju poseben značaj. Dobili smo na eni strani mešana gospodinjstva oziroma gospodarstva, v katerih je bil gospodar ali kdo drug zaposlen izven kmečkega gospodarstva v nekmetijski dejavnosti. Bistven pri uvrščanju mešanega gospodarstva je bil dvojni dohodek takšnih gospodarstev oziroma članov gospodinjstev. Nastal je sloj polkmetov, kmetov-delavcev oziroma natančneje delavcev-kmetov, saj je njihov poglaviti vir dohodkov izviral iz nekmetijske dejavnosti, hkrati pa so še sodelovali v kmetijski dejavnosti. Z obdelovanjem zemlje so se ukvarjali kot z dopolnilno dejavnostjo, brez ustvarjanja večjih tržnih presežkov. Kmetijstvo je predstavljalo takšnemu delavcu-kmetu bolj dodaten vir, medtem ko je osnovni eksistenčni vir bil v zaslužku izven kmetijske dejavnosti.

Bolj ali manj so bili vsi tovrstni »polovičarji« dnevni migranti. Teh je bilo leta 1953 63 %, saj je mogoče domala vse, ki so živeli na vasi, a so bili zaposleni v neagrarnih dejavnostih, smatrati za dnevne migrante. Na vasi je tedaj živelo 61 % rudarjev, 56 % industrijskih delavcev, 70 % gradbenih in 90 % gozdnih delavcev.⁶⁰ V začetku šestdesetih let je nad 60 % delovne sile prihajalo dnevno na delo iz bližnje in daljnje okolice industrijskih krajev.⁶¹

Kakšna je bila dnevna migracija v večja slovenska mesta in industrijske centre sredi petdesetih let, je mogoče videti iz podatkov, ki jih je za leto 1957 zbral zvezni zavod za statistiko.⁶² V sedem mest, glavnih in največjih industrijskih oziroma rudarskih centrov v Sloveniji, je dnevno prihajalo na delo 21.000

⁵⁶ Vladimir Klemenčič: Problemi gospodarsko-geografske klasifikacije slovenskih naselij (Prispevek k proučevanju urbanizacije v Sloveniji). Geografski vestnik, XXXII, 1960, str. 111.

⁵⁷ Vladimir Klemenčič: Regionalni procesi in kmetijstvo Slovenije. Teorija in praksa, II, 1965, 4. str. 606.

⁵⁸ Petar J. Marković: Strukturne promene na selu kao rezultat ekonomskog razvitka (period 1900—1960). Zadruga knjiga, Beograd 1963, str. 76, tabela 40, str. 79, tabela 41.

⁵⁹ Ivan Klauzer: Struktura poljoprivrednih i mješovitih gospodarstava. Sociologija sela, I, 1963, 1. str. 35.

⁶⁰ Jože Levstik: Polproletariat pri nas. Teorija in praksa, III, 1966, 3. str. 372.

⁶¹ Vladimir Klemenčič: Problemi gospodarsko-geografske klasifikacije slovenskih naselij (Prispevek k proučevanju urbanizacije v Sloveniji). Geografski vestnik, XXXII, 1960, str. 119.

⁶² Dnevna migracija zaposlenog osoblja 1957. Statistički bilten 101, Savezni zavod za statistiku, Beograd 1957.

Podatki za Ljubljano so iz decembra 1955, za Kranj in Jesenice pa iz leta 1954.

Tabela 6: Dnevno migrajoče zaposleno osebje glede na oddaljenost delovnega mesta od kraja stalnega bivališča

Oddaljenost (v km)	Celje		Jesenice		Koper		Kranj		Ljubljana		Maribor		Trbovlje	
	štev.	%	štev.	%	štev.	%	štev.	%	štev.	%	štev.	%	štev.	%
do 5	1567	46,4	334	9,5	206	21,1	1087	33,2	—	—	413	8,6	302	71,6
5—10	1016	30,0	1348	38,4	386	39,6	977	29,8	700	15,5	1742	36,2	86	20,4
10—15	354	10,4	673	19,1	221	22,6	873	26,6	700	15,5	1351	28,1	12	2,8
15—20	242	7,1	512	14,6	145	14,8	185	5,6	960	21,3	505	10,5	16	3,8
20—25	91	2,7	151	4,3	1	0,1	121	3,7	613	13,6	254	5,3	4	0,9
25—30	46	1,4	159	4,5	7	0,7	8	0,2	139	3,1	229	4,8	—	—
30—35	55	1,6	59	1,7	—	—	29	0,9	331	7,3	187	3,9	—	—
35—40	11	0,3	120	3,4	2	0,2	—	—	150	3,3	111	2,3	—	—
40—45	2	0,0	29	0,8	4	0,4	—	—	358	7,9	8	0,2	—	—
45—50	—	—	75	2,1	—	—	—	—	28	0,6	1	0,0	—	—
nad 50	4	0,1	58	1,6	5	0,5	—	—	540	11,9	4	0,1	2	0,5
	3388	100	3518	100	977	100	3280	100	4519	100	4805	100	422	100

Dnevna migracija zaposlenog osoblja 1957. Statistički bilten 101, Savezni zavod za statistiku, Beograd 1957, tabela 3, 4.

oseb. To je bila sedmina vseh zaposlenih v družbenem sektorju ob koncu leta 1956. Med temi največ v Maribor, nato Ljubljano, Jesenice, Celje, Kranj.

V ta mesta so potekale dnevne migracije iz 988 krajev, največ iz oddaljenosti od 10 do 20 km. Iz tako oddaljenih krajev je na delo prihajalo 40 % dnevnih migrantov. Največ dnevnih migrantov, 71 %, je prihajalo iz krajev, oddaljenih do 20 km od njihovega stalnega bivališča. Dnevnih migrantov iz tako oddaljenih krajev je največ prihajalo na delo v Maribor, kar 83,5 %. Največ jih je bilo iz neposredne bližine, iz Kamnice, nato pa iz nekoliko oddaljenejših Rač. V Maribor je dnevno hodilo na delo med 30 in 40 % aktivnih prebivalcev posameznih okoliških krajev. Med vsemi zaposlenimi v družbenem sektorju je bilo leta 1957 12,7 % dnevnih migrantov v Maribor oziroma petina anketiranih. Večji del dnevno migrirajočih je bil zaposlen v industriji. V mariborsko industrijo je dnevno prihajalo na delo kar tri četrtine dnevnih migrantov.

V Ljubljano so dnevno prihajali na delo prebivalci iz 43 krajev, kar je med omenjenimi mesti, razen Trbovelj, najmanj. To pomeni, da je bilo povprečno število dnevnih migrantov iz posameznega kraja največje. Dnevni migranti so bili glede na razdalje najbolj enakomerno razporejeni. Največ jih je prihajalo iz oddaljenosti 15 do 20 km, preseneča pa velik delež tistih, ki so dnevno prihajali na delo iz oddaljenosti nad 50 kilometrov. Takih je bilo sredi petdesetih let 12 %. Bili so iz 16 krajev. Dnevnih migrantov v Ljubljano je bilo največ iz Grosupelj, sledili pa so z Vrhnike, iz Domžal, Litije. Iz Grosupelj je kar 98 % aktivnega prebivalstva odhajalo dnevno na delo v Ljubljano, iz Litije 82 %, iz Medvod 72 %.⁶³ Dnevno migrirajočih je bilo med zaposlenimi v ljubljanskih podjetjih 7,2 %.

Koliko je bilo med dnevnimi migranti v Ljubljano zaposlenih v industriji, zaradi pomanjkanja podatkov iz statističnega gradiva o dnevnih migracijah v letu 1957 ni mogoče razbrati. Kakšne so bile dnevne migracije v ljubljanska industrijska podjetja v začetku petdesetih in šestdesetih let, kaže razprava o dnevnem prilivu delovne sile v industrijska podjetja geografa Vladimirja Klemenčiča. To je bilo obdobje industrializacije Ljubljane, kar je povzročalo deagrarizacijo v mestnem zaledju, ki se je v tem času prav zaradi teh procesov razširilo. Na podlagi podatkov iz potrdil potrošniških živilskih nakaznic zaposlenih v industriji je za leto 1951 ugotovil, da je bila tedaj med zaposlenimi v ljubljanski industriji četrtina dnevnih migrantov. Njihovo število se je v desetih letih podvojilo, delež med zaposlenimi v industriji pa je zrasel na tretjino. Klemenčič je menil, da bi bilo število dnevnih migrantov še večje, če se ne bi v petdesetih letih okrepila gradnja stanovanj in ne bi višek delovne sile podeželja dobil možnost zaposlovanja v kraju bivanja zaradi nastajanja modernih kmetijskih obratov v zaledju Ljubljane. Klemenčič je ugotovil, da je v desetih letih narasel priliv iz agrarnih področij Dolenjske, Notranjske in tudi Zasavja, medtem ko se iz smeri Gorenjske ni toliko povečal. Leta 1951 je največ delovne sile prihajalo iz smeri Medvod, deset let kasneje pa iz Zasavja in Dolenjske. Povečanje dnevnih migrantov iz gorenjske smeri je šlo najbolj na račun večje dnevnih migracije iz krajev, ki so bili del ljubljanske občine Šiška. Največji priliv delovne sile v ljubljansko industrijo je prihajal predvsem iz krajev, oddaljenih do deset kilometrov. Da pa so vplivale na notranje migracije nasploh, na dnevne pa še posebej posestne razmere, kaže povečan priliv dnevnih migrantov v Ljubljano iz Dolenjske, kjer je prevladovala drobna kmetijska posest, ki ni bila sposobna preživljati kmečke družine. To in razvoj ugodnih prometnih zvez je pospeševalo prehajanje članov takšnih kmečkih družin v nekmečke poklice in nastajanje mešanih gospodarstev.⁶⁴

⁶³ Prav tam, str. 17, tabela 5.

⁶⁴ Vladimir Klemenčič: Dnevni priliv delovne sile v industrijska podjetja Ljubljane v letih 1951 in 1961. Geografski vestnik, XXXV, 1963, str. 3–13.

V revirska mesta je dnevno prihajalo na delo manj zaposlenih kot v druga mesta. Dневnih migrantov je bilo 18,3 % vseh zaposlenih v Zagorju, Trbovljah in Hrastniku; v primerjavi z drugimi slovenskimi industrijskimi kraji relativno malo. Največ jih je prihajalo dnevno v Zagorje, najmanj pa v Trbovlje. Vrišer sodi, da je vzrok za to redko poseljeno in težko prehodno zaledje teh rudarskih mest, pa tudi obstoj rudarskih in delavskih kolonij v teh mestih. Večina dnevnih migrantov je potrebovalo za pot na delovno mesto do pol ure, skupaj pa so dnevno izgubili dnevni migranti v revirjih 3322 ur na dan.⁶⁵ Za železarno v Štorah je za konec petdesetih let napravil Marjan Žagar raziskavo o problemih delovne sile in na podlagi ankete ugotovil, da z oddaljenostjo bivališča zaposlenega v železarni pada stopnja njegove kvalifikacije. Večina nekvalificiranih delavcev je prihajala iz najbolj oddaljenih predelov.⁶⁶ Verjetno pa to ne velja samo za to precej veliko območje, marveč tudi za okolico drugih industrijskih krajev, kamor so dnevno prihajali zaposleni na delo.

Dnevne migracije so dobile večjo razsežnost v petdesetih letih. Od leta 1953, ko so v Sloveniji na delo v industrijo hodili ljudje iz 2657 naselij, se je število teh naselij povečalo na 4683. V začetku šestdesetih let ni dajalo delovne sile v industrijo od 6000 le okoli 1400 krajev, pri katerih je šlo predvsem za manjše hribovske zaselke z manj kot 200 prebivalci.⁶⁷ Iz več kot treh četrtin naselij v Sloveniji so torej odhajali dnevno na delo v druga naselja, kjer je bila mogoča zaposlitev v nekmetskih dejavnostih.

* * *

Na notranje migracije po vojni, v smislu prostorske in družbene gibljivosti so vplivali mnogi dejavniki. Obseg, smeri, struktura in dinamika so bili v zvezi s povojnim gospodarsko političnim razvojem. Potreba po delovni sili za izvedbo industrializacije, ki je v mnogočem označila razvoj prvih petnajstih povojnih let, in stanje podedovane zemljiške posestne strukture s prevladovanjem malih in razdrobljenih kmečkih posesti ter prenaseljenosti, sta dejavnika, ki sta bistveno vplivala na razpadanje demografske strukture slovenskega podeželja in na proces deagrarizacije. Med načini, ki so te spremembe povzročali, so bile tudi notranje migracije.

Med povojnimi notranjimi migracijami, usmerjenimi predvsem v smeri vas — mesto, sta znani dve obliki. Prvo je mogoče označiti kot »bег z dežele«, pri katerem gre za ruralni eksodus v pravem pomenu, saj pri tej migraciji kmečko prebivalstvo zapusti vas kot kraj bivanja, pa tudi kmetijstvo kot poklicno dejavnost. Zapuščanje vasi in preseljevanje v urbanizirana naselja je imelo v prvih petnajstih letih po vojni velik obseg, vendar je zaostajalo za spreminjanjem poklicne dejavnosti kmečkega prebivalstva. To je drugi način notranjih migracij po vojni, katerega označuje »bег z zemlje«. Pri tej obliki notranje migracije se spremeni poklicna dejavnost, ne pa tudi kraj stalnega bivališča. To je ostajalo še vedno na vasi ali v primestnem naselju. S tem načinom migracij in deagrarizacije so povezane tako imenovane dnevne migracije. Te so predstavljale ob počasnejši urbanizaciji od deagrarizacije poglavitno obliko povojnih notranjih migracij v Sloveniji. Če lahko upravičeno imenujemo Slovenijo deželo migracij oziroma v preteklosti emigracij, pa je po vojni postala predvsem dežela dnevnih migracij.

Deagrarizacija je s prehitovanjem urbanizacije imela za posledico nastajanje mešanih gospodarstev in polproletariata oziroma sloja kmetov-delavcev. Oblike deagrarizacije v Sloveniji v obdobju prvih petnajstih let po koncu dru-

⁶⁵ Igor Vrišer: Rudarska mesta Zagorje, Trbovlje, Hrastnik. Slovenska matica, Ljubljana 1963, str. 126, 130.

⁶⁶ Marjan Žagar: Problemi delovne sile Železarne v Štorah. Celjski zbornik 1959, str. 72.

⁶⁷ Vladimir Klemenčič: Regionalni procesi in kmetijstvo Slovenije. Teorija in praksa, II, 1965, 4, str. 606—607.

ge svetovne vojne so bile tako neposredne. Iz vasi je odhajalo kmečko prebivalstvo na delo v tovarne predvsem kot nekvalificirana delovna sila.

V prvih petnajstih povojnih letih se je zaradi notranjih migracij, tako trajnih v smeri vas — mesto kot dnevnih, v mnogočem spremenila podoba Slovenije in slovenske družbe. Na eni strani so bile posledice vidne v krajini. Nastala so nova urbana središča. Mnogi kraji so spremenili svojo funkcijo in tudi podobo. Za Slovenijo je bila namreč v tem obdobju značilna razpršena urbanizacija. Vaška naselja so se v mnogočem urbanizirala.

Notranje migracije pa so povzročile tudi demografske in ekonomske spremembe. Na vasi je bil že tedaj viden proces staranja (devitalizacija, senilizacija) in feminizacije, saj so odhajali iz kmetijstva predvsem mlajši, in to bolj moški kot ženske. Hkrati pa se je pod vplivom migracij, predvsem dnevnih, vas »pomestila«. Spremenili so se tradicionalni načini življenja vasi, ki so v mnogočem prevzeli oblike, znane v mestu.

»Beg z zemlje« se je v šestdesetih letih nadaljeval, vendar v nekoliko spremenjeni obliki. Ni bil več tako neposreden, z odhajanjem iz vasi ali vsaj z zemlje na delo v industrijo kot nekvalificirana delovna sila zaradi ekstenzivne industrializacije. Takšen neposreden način prehajanja kmečkega prebivalstva iz kmetijskih v nekmetijske dejavnosti, kar je bila prva oblika deagrarizacije, se je vedno bolj spreminjal v posredni način, preko šolanja v mestu.

Povojne notranje migracije so imele podobne, če ne kar enake vzroke kot migracije, ki so bile znane in značilne na Slovenskem od druge polovice 19. stoletja pa do druge svetovne vojne. Razlika pa je v posledicah, ki so vidne v strukturi slovenske družbe in so mnogo bolj poudarjene in vseobsegajoče. Notranje migracije v prvih petnajstih letih po koncu vojne, povezane z ruralnim eksodusom, so namreč spremenile strukturo slovenske družbe v vseh pogledih. Opredelile in začrtale so njen nadaljnji razvoj z vsem, kar se je pokazalo že kot posledica notranjih migracij in deagrarizacije v prvih petnajstih letih po koncu druge svetovne vojne.

V šestdesetih letih in nato tudi v naslednjih desetletjih so se notranjim migracijam pridružile tudi zunanje, tako izseljevanje, ali vsaj začasno v obliki »gastarbeiterstva« kot tudi priseljevanja v Slovenijo iz drugih predelov Jugoslavije. Tovrstne migracije, predvsem priseljevanje, pa ni imelo vpliva le na socialno podobo in njeno spreminjanje, marveč tudi na narodnostni sestav prebivalstva Slovenije.

Zusammenfassung

LANDFLUCHT NACH DEM KRIEGE (DIE INNERE MIGRATION IN SLOWENIEN 1945—1960)

Zdenko Čepič

Die wirtschaftliche Entwicklung der ersten 15 Nachkriegsjahre in Verbindung mit einer beschleunigten Industrialisierung bewirkten eine Reihe von Veränderungen in der slowenischen Gesellschaft. Darunter fällt auch die Veränderung der Sozialstruktur. Der Bedarf an Arbeitskräften zur Durchführung der Industrialisierung, die Grundbesitzstruktur mit überwiegend kleinen und zerstückelten Bauernanwesen sowie die agrarische Übervölkerung sind Faktoren, die auf den Zerfall der demographischen Struktur des slowenischen ländlichen Bereichs und auf den Deagrarisierungsprozeß einen wesentlichen Einfluß ausübten. Dieser verlief komplementär zur Industrialisierung und war gleichzeitig eine Folge von diesem. Eine der Arten, die diese Änderungen hervorriefen, war die innere Migration. Sie muß als räumlicher Siedlungsprozeß, aber auch als gesellschaftliche Mobilität verstanden werden.

Bei der inneren Nachkriegsmigration, die sich vor allem in Richtung Dorf — Stadt bewegte, sind zwei Formen bekannt. Die erste läßt sich als »Landflucht« be-

zeichnen, bei der es sich um einen ruralen Exodus im wahren Sinne des Wortes handelt, da die bäuerliche Bevölkerung das Dorf als Wohnsitz und auch die Landwirtschaft als Tätigkeitsfeld aufgab. In der Nachkriegszeit verließen in Slowenien viele Menschen das Dorf und wanderten in urbanisierte Siedlungen, vor allem in Industriezentren zu, viel häufiger aber wechselte die bäuerliche Bevölkerung ihren ursprünglichen Beruf ohne eine räumliche Veränderung des ständigen Wohnsitzes. Das wäre die zweite Art der inneren Migration in der Nachkriegszeit, die man als »Flucht von der Scholle« bezeichnen kann. Diese Art der Migration und der Deagrarisierung steht im Zusammenhang mit der sogenannten täglichen Migration. Diese stellte, bei einer Urbanisierung, die sich langsamer vollzog als die Deagrarisierung, die wichtigste Form der inneren Migration in der Nachkriegszeit in Slowenien dar.

Der Anteil der bäuerlichen Bevölkerung ging in Slowenien im Vergleich zur allgemeinen, wachsenden Bevölkerungszahl in der Nachkriegszeit zurück. Von einer Volkszählung zur nächstfolgenden (1948, 1953, 1961) fiel er jeweils um etwa 10 %; von 49 % der bäuerlichen Bevölkerung im Jahre 1948 auf 31 % im Jahre 1961. Dieser Rückgang war eine Folge der inneren Migration, sowohl des echten ruralen Exodus als auch der täglichen Migration. Solch einen Umfang hatte die Deagrarisierung, die vor allem in den fünfziger Jahren sehr stark war.

Der tatsächliche Umfang der inneren Migration, vor allem der Zuwanderung in die Industriezentren, läßt sich aufgrund der mangelhaften Quellenlage nicht exakt bestimmen. Dies gilt vor allem für die Zeit nach dem Ende des Krieges bis 1953, wo in Slowenien ein Register der ständigen Bewohnerschaft eingeführt wurde. Anhand der Angaben daraus wurden für die fünfziger Jahre die Strömungen und Richtungen der inneren Migration sowie die Dynamik und Struktur der Migranten festgestellt. Die Siedlungsbewegung verlief aus überwiegend agrarischen Gegenden in Richtung der größeren Industriezentren, von Nordosten diagonal über das gesamte Gebiet Sloweniens nach Südwesten.

Für die innere Migration in den ersten fünfzehn Jahren nach dem Krieg ist es kennzeichnend, daß sie in Richtung Dorf — Stadt verlief, ganz gleich, ob es sich nun um die echte, ständige Ansiedlung oder um tägliche Migration handelte. Es ist charakteristisch, daß diese Migration in erster Linie nichtqualifizierte Arbeitskräfte erfaßte.

Die tägliche Migration in Verbindung mit der Erscheinung der sogenannten »Feierabend-Wirtschaft« und des Teilzeitbauern (part time farmer) spielte zu Beginn der sechziger Jahre eine große Rolle, denn die Bevölkerung von mehr als einem Drittel aller ländlichen Siedlungen in Slowenien ging in die Industrie zur Arbeit.

GORIŠKI LETNIK — ZBORNIK GORIŠKEGA MUZEJA

Goriški muzej (Nova Gorica) je začel leta 1974 izdajati svojo redno letno publikacijo z naslovom »Goriški letnik«. Doslej je izšlo šestnajst števil. Zbornik prinaša znanstvene in poljudno-znanstvene prispevke predvsem s področja arheologije, etnologije, zgodovine, zgodovine umetnosti, literarne zgodovine; prispevki so vezani prvenstveno na prostor severne Primorske ter sosednje Furlanije. Tako sodelujejo v zborniku tudi tuji pisci z obmejnih področij. »Goriški letnik« želi biti tudi revija, ki naj ustvari dialog na znanstveni ravni ob naši zahodni meji. K temu naj poleg objav znanstvenih člankov pripomorejo tudi ocene in poročila o različnih periodičnih publikacijah, ki izhajajo v deželi Furlaniji-Julijski krajini.

»Goriški letnik« lahko naročite pri Goriškem muzeju, Grajska 1, YU-65001 Nova Gorica.